

DR GRAŻYNA WYDER

Uniwersytet Zielonogórski

Wielkopolskie działaczki w ruchu narodowo-demokratycznym na terenie Poznańskiego na przełomie XIX i XX wieku.

Szkic do działalności politycznej kobiet

Streszczenie

W trudnej rzeczywistości ustawowych zakazów i sankcji karnych Polki, kierując się poczuciem narodowego obowiązku, podejmowały ryzykowną działalność społeczną, charytatywną i polityczną. Działania te, patrząc z perspektywy historycznej, miały duży wpływ na budzenie świadomości narodowej, a ostatecznie na zwycięski zryw niepodległościowy.

Słowa kluczowe: Narodowa Demokracja • partie polityczne • kobieta • Roman Dmowski • Stanisława Niegolewska • Zofia Sokolnicka • Helena Rzepecka • zabór pruski

WIELKOPOLSKA ACTIVISTS IN THE NATIONAL DEMOCRATIC MOVEMENT IN POZNAN AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES. THE SKETCH OF POLITICAL ACTIVITIES OF WOMEN

Abstract

In the harsh realities of prohibitions and penalties in Poland in the late 19th century XIX, Polish women, guided by a sense of national duty, undertook numerous risky social, charitable and political actions. From a historical point of view, those actions facilitated raising awareness of

national identity and contributed to the victorious independence movement.

Keywords: National Democracy • political parties • woman • Roman Dmowski • Stanisława Niegołęwska • Zofia Sokolnicka • Helena Rzepecka • Prussian annexation

*

Pierwsze oznaki działalności Ligi Narodowej na teren Poznańskiego dotarły pod koniec XIX w.¹ Nurt polityczny, z którego później wyłoniła się Narodowa Demokracja nazywana potocznie endecją, wywodził się z Ligi Polskiej (1887–1894). Jego geneza była ściśle związana z zaborem rosyjskim, z czasem jednak ruch rozszerzał się powoli na inne dzielnice. Pomimo że w Poznaniu swą pierwszą jawną organizację pod nazwą Towarzystwa Narodowo-Demokratycznego założono dopiero w 1909 r., to pierwsza próba została podjęta już w 1896 r. przez Romana Dmowskiego i Jana Ludwika Popławskiego, którzy nawiązali kontakty z kilkoma poznańskimi działaczami skupionymi wokół czasopisma „Przegląd Poznański”. Dmowski w traktacie *Myśli nowoczesnego Polaka* pisał:

Polacy z innych dzielnic, spotykając się z Poznańczykami, przykro bywają nieraz dotknięci ich poglądami na życie, ich odmiennymi wprost zasadami etycznymi, razi ich suchy realizm, twardość i nawet w pewnej mierze nielitościwość w pojmowaniu spraw życia. Tłumaczą to sobie zazwyczaj krótko, uważając wszystko za skutek zniemczenia, gdy tymczasem obok pewnego, znacznego, co prawda, wpływu kultury niemieckiej działała tu o wiele silniej zmiana typu życia, konieczność przystosowania się do warunków nieustannej walki².

Był to bowiem czas intensywnej germanizacji polskiej społeczności w Wielkopolsce, jak i okres obowiązywania dyskryminu-

¹ J. Marczewski, *Narodowa Demokracja w Poznańskim 1900–1914*, Warszawa 1967, s. 87 i n.

² R. Dmowski, *Myśli nowoczesnego Polaka*, Wrocław 2002, s. 28.

jącej ustawy ograniczającej prawa kobiet. Wprowadzona 11 marca 1850 r. ustawa o ochronie ustawowej wolności i ustawowego ładu zagrożonych łamaniem prawa do zgromadzeń i stowarzyszeń zakazywała kobietom uczestnictwa w organizacjach o charakterze politycznym. Obowiązywała do 15 marca 1908 r. i na przeszło pół wieku skutecznie ograniczyła możliwość ich aktywności politycznej. Nawiązanie kontaktów z mieszkańcami Poznańskiego nie było łatwe. Z czasem dzięki intensywnej agitacji pozyskano grono sympatyków wśród młodzieży studiującej na uniwersytetach niemieckich w Berlinie, Wrocławiu i Monachium³. W sprawozdaniu z działalności zauważono, że w zaborze pruskim działalność Ligi rozpoczęła się objęciem przez Grupę Związku Młodzieży Polskiej „Dziennika Berlińskiego” i wystawienia w tym piśmie programu demokratyczno-narodowego⁴.

Kilkanaście lat później Dmowski pisał: *Prąd narodowy ostatniej doby w początkach nie wystąpił jako coś nowego; był on właściwie reakcją na przeciw narodowy kierunek socjalizmu i na doktrynę walki klas, rozbijającą naród. Ideologia narodowa zdobyła nowy, silny wyraz dopiero w walce z socjalizmem i pokrewnymi mu duchowo dążeniami*⁵.

Nowy kierunek polityczny w Poznańskim został jednak przez większą część społeczeństwa przyjęty z nieufnością, a nawet wrogo. Jak zauważył Lech Trzeciakowski: *Tamtejsza opinia publiczna, preferująca legalne formy walki o utrzymanie odrębności narodowej, bez entuzjazmu odnosiła się do wpół legalnych metod pracy Ligowców i do haseł społecznych i politycznych podważających uświęcony solidaryzm*⁶.

W 1899 r. pierwszą grupę partyjną Ligi Narodowej w Poznaniu założył jej działacz, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego,

³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu [APAN Poznań], Spuścizna prof. Z. Wojciechowskiego. Notatki Mariana Seydy dla Zygmunta Wojciechowskiego do pracy o historii Ligi Narodowej, spisane w r[oku] 1932, sygn. P.III-8, odpis, k. 5.

⁴ Sprawozdanie za rok 1900–1901, „Niepodległość” (styczeń 1934 – czerwiec 1934), t. 9, s. 112.

⁵ A. (Senior) [R. Dmowski], *Początki nowoczesnego obozu narodowego w Polsce*, „Myśl Narodowa” 1936, nr 47, s. 1.

⁶ L. Trzeciakowski, *Pod pruskim zaborem 1850–1918*, Warszawa 1973, s. 245.

Wincenty Lutosławski⁷. W jej skład weszli: Bernard Chrzanowski, dr Felicjan Niegolewski, jego żona Stanisława Niegolewska oraz Helena Rzepecka⁸.

W 1903 r. do Ligi wstąpiła Zofia Sokolnicka wraz z grupą znanych działaczy⁹. Tym samym w ruchu narodowym w Poznańskim odnotowano uczestnictwo trzech kobiet, co nie było może wielkością imponującą, ale wobec zakazu działalności politycznej świadczyło o powolnym przekraczaniu barier politycznych, a także mentalnych. Wspomniane działaczki były bowiem wybitnymi aktywistkami społecznymi. Działały w większości społecznych organizacji kobiecych w Poznaniu. Należały do elity kulturalnej miasta, a ich wpływ na rzesze kobiet skupionych w różnorodnych instytucjach dobroczynnych był znaczny.

Liczba członków wzrastała powoli i na przełomie 1903/1904 r. organizacja liczyła osiemnaścioro działaczy¹⁰. Ten powolny wzrost Bernard Chrzanowski tłumaczył po latach:

Tu praca jednak najpierw kulała; nie było jedności zapatrywań, bo najważniejszym kryterium przyjęcia było (...) dążenie do niepodległości: a tu członków mało, a wskazań politycznych kilka, już to przeciw wszystkim, już to przeciw najniebezpieczniejszym z zaborców; lecz, przeciw komu z nich? Jaka ich kolej? – Dopiero też, gdy Prusak nas złączył grozą utraty ziemi, prawem osadniczym i wywłaszczeniem – zawrzała praca¹¹.

⁷ S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964, s. 155; Sprawozdanie z działalności Ligi w r[oku] 1895/1896, „Niepodległość” 1933, t. 7, s. 273; T. Czyżowski, *Wincenty Lutosławski (1863–1954)*, Polski Słownik Biograficzny [PSB], t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław 1973, s. 153–156.

⁸ J. Marczewski, op. cit., s. 106.

⁹ Sprawozdanie z działalności Ligi Narodowej od 1 lipca 1903 do 1 lipca 1904, „Niepodległość” 1934, t. 10, s. 125, 127–130; S. Kozicki, op. cit., s. 190.

¹⁰ Sprawozdanie z działalności Ligi Narodowej od 1 lipca 1903 do 1 lipca 1904, „Niepodległość” 1934, t. 10, s. 128.

¹¹ Cyt. za: J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002, s. 145; więcej o działalności B. Chrzanowskiego zob. G. Łukomski, *Bernard Chrzanowski (1861–1944): biografia Polaka zachodniokresowego*, Poznań–Opalenica 2005.

W 1899 r. założono Towarzystwo Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza, na czele którego stanęli: Chrzanowski, dr Antoni Chłapowski, Joachim Sołtys, B. Krysiewicz, dr Jan Nepomucen Szuman i dr Tomasz Drobnik.

Z czasem zaczęto rozszerzać swe wpływy na Towarzystwo Czytelni Ludowych, gdzie od 1898 r. członkiem zarządu był Chrzanowski¹². Utrzymywano dobre stosunki z Towarzystwem Kobiectm „Warta”, w prace której zaangażowane były działaczki wchodzące do kierownictwa Narodowej Demokracji w Poznańskim¹³. Chrzanowski wspomagał Towarzystwo pomocą prawną, wcześniej zaś uczestniczył w „narodzinach” „Warty”. Jak nadmieniał we wspomnieniach:

Na biurku mojem stoi dotychczas kałamarz z datą „1894”, ofiarowany mi przez „Wartę”; Niewiasty nasze, panienki i mężatki zabrały się po roku 1891 do uczenia dzieci z ludu polskiego czytania i pisania. Chciały się organizować. Poradziłem, aby utworzyły jawne towarzystwo podając jako jego cel wzajemne obopólne kształcenie się w języku, literaturę i historii Polski¹⁴.

Pierwszy zjazd członków Ligi Narodowej zaboru pruskiego odbył się w Poznaniu w kwietniu 1901 r.¹⁵ 1 grudnia 1903 r. działacze Ligi przejęli pismo „Praca”¹⁶. W 1904 r. na licytacji zakupiono

¹² Zbiory Specjalne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu [Zb.SBR], sygn. 1375, B. Chrzanowski, *Z Towarzystwa Czytelni Ludowych*, „Pamiętniki”, cz. 1.

¹³ Marczewski w swej pracy napisał, że *zdobyli rozstrzygający wpływ na „Wartę”* (J. Marczewski, op. cit., s. 129-130).

¹⁴ Zb.SBR, sygn. 1375/e-IV, B. Chrzanowski, *Z Towarzystwa Czytelni Ludowych*, „Pamiętniki”, cz. 1, k. 28.

¹⁵ Sprawozdanie z działalności Ligi Narodowej za rok 1900–1901, „Niepodległość” (styczeń 1934 – czerwiec 1934), t. 9, s. 112-113; APAN Poznań, Spuścizna prof. Z. Wojciechowskiego. Notatki Mariana Seydy dla Zygmunta Wojciechowskiego do pracy o historii Ligi Narodowej, spisane w r[oku] 1932, sygn. P.III-8, odpis, s. 6-8; Archiwum Zarządu Okręgowego ZBOWiD w Poznaniu, sygn. 800, L. Gomolec, *Przygotowania do powstania wielkopolskiego*.

¹⁶ W. Jakóbczyk, *Prasa w Wielkopolsce (1859–1918)* [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918. Historia prasy polskiej*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 193.

upadające pismo „Goniec Wielkopolski”¹⁷, którego założycielem i redaktorem był dr Ludwik Rzepecki. Wnioskując z anonsu prasowego, prawną właścicielką pisma była jego żona Romana Rzepecka¹⁸, a córka Helena wraz z synem Karolem współredagowali pismo¹⁹. Rzepecka pozostała w redakcji do 1904 r. Pierwotnie pismo kierowane było do wszystkich stanów społecznych, nie posiadało wyraźnie sprecyzowanego programu, a w założeniach programowych zapisano, że *nie będzie służył żadnemu stanowi wyłącznie, tylko wszystkim razem*²⁰. Popierano pracę organiczną, a redakcja – jak zaznaczył Witold Jakóbczyk – *zwalczała ostro politykę zaborczą, zarówno germanizacyjną, jak i rusyfikacyjną. Przestrzegała przed lojalizmem i orientacją na którekolwiek z mocarstw rozbiorowych, wierząc w odrodzenie niepodległej Polski (...). W dziedzinie społecznej zwalczała wszelkie formy walki klasowej, a rozwiązanie kwestii społecznych widziała we wzmożeniu działalności charytatywnej*²¹. Na łamach „Gońca Wielkopolskiego” opublikowano cykl artykułów *Demokracja a polskie społeczeństwo*, w których wyjaśniano znaczenie partii.

W myśl wspomnianej powyżej ustawy zabraniającej kobietom uczestnictwa w organizacjach o charakterze politycznym pod groźbą ich rozwiązania, więzienia czy kar pieniężnych, nawet tak nikła liczba działaczek w ruchu narodowym stanowiła już pewien

¹⁷ Archiwum Państwowe w Poznaniu [APP], Akta betreffend den „Goniec Wielkopolski”, Wycinki prasowe Polizei Präsidium, sygn. 7266 (w tym czasie pismo liczyło 3723 abonentów).

¹⁸ Ks. Klementowski, *Śp. Romana z Gex'sów Rzepecka*, „Kurier Poznański” [KP] 1918, nr 72, s. 3; K. Męczyńska, *Romana Rzepecka, jej córki i gosposia*, „Kronika Miasta Poznania” 2011, nr 1, s. 84 i n.

¹⁹ Romaine z Gex Rzepecka, w spolszczonej wersji Romana, pochodziła z rodziny szwajcarsko-francuskiej. Do Poznania przyjechała w 1850 r. w poszukiwaniu pracy. Szybko poznała literaturę polską i opanowała język polski, którego z czasem zaczęła uczyć. W 1857 r. wyszła za mąż za Ludwika, wydawcę i redaktora początkowo „Oświaty” (1866–1867), później tygodnika „Warta” (1875–1883), a następnie „Gońca Wielkopolskiego” (1877–1894). W swym długim i aktywnym życiu była członkiem polskich organizacji kobiecych, autorką podręcznika *Pierwsze początki czytania i języka francuskiego dla użytku polskich dzieci* wydanego w Poznaniu w 1864 r. Zmarła 23 marca 1918 r. w wieku 88 lat (KP 1918, nr 72, s. 3; K. Męczyńska, op. cit., s. 84).

²⁰ W. Jakóbczyk, op. cit., s. 193.

²¹ Ibidem, s. 183.

przełom mentalny. Kobiety, wolno, bo wolno, ale przełamywały opór przed włączaniem się w działalność polityczną. Zwieńczeniem łamania owych hamulców był udział jako posłanek 141 Wielkopolanek w Polskim Sejmie Dzielnicowym w Poznaniu, który odbył się w dniach 3–5 grudnia 1918 r. Ta liczba aktywistek nie doczekała się jednak obszerniejszego opracowania naukowego, chociaż w wielu studiach na temat historii rozwoju ruchu narodowego w Poznańskim przytacza się ich nazwiska.

Wymienione powyżej działaczki weszły w skład ścisłego kierownictwa Ligi Narodowej w Poznańskim. Nie były osobami anonimowymi, tworzyły społeczny aktyw kobiecy. Helena Rzepecka²², która do organizacji wstąpiła wraz ze Stanisławą Niegolewską, żoną Felicjana, miała wówczas 36 lat. Była znaną i cenioną nauczycielką. O jej działalności *stricte* politycznej wiadomo niewiele. Od 1900 r. była działaczką tajnego Towarzystwa Tomasza Zana w Poznaniu, a od 1911 r. opiekowała się jego członkami. Była również współautorką wstępu do programu Ligi w zaborze pruskim. W jej mieszkaniu przy ul. św. Marcina zbierała się *ówczesna młodzież akademicka i młodsza inteligencja zawodowa*. Tadeusz Szulc w swych wspomnieniach zauważał, że *zjazdy poznańskiego „Zetu”, tajnego związku młodzieży polskiej, odbywały się przeważnie w mieszkaniu Heleny*²³. Dom jej – jak pisano w „Kurjerze Poznańskim” – stał się *ogniskiem ruchu zawodowego, w którym rodzą się różne projekty i czyny, w których wielkim płomieniem pali się znicz myśli polskiej i miłości sprawy narodowej, z którego następnie umiłowania te szeroką falą szły w życie i realizowały się dla dobra sprawy*²⁴. Przez wiele lat Rzepecka zmagiała się z chorobą żołądka i płuc, co zapewne nie pozwoliło jej na pełne angażowanie się w stresującą działalność polityczną. Swe przekonania realizowała poprzez pracę oświatową, społeczną,

²² L. Słowiński, *Helena Rzepecka*, PSB, t. 34, red. H. Markiewicz, Wrocław 1992–1993, s. 18–19.

²³ T. Szulc, *W Poznaniu i wkoło niego. Wspomnienia poznańskiego lekarza*, Poznań 1995, cyt. za: K. Męczyńska, op. cit., s. 88.

²⁴ *Śp. Helena Rzepecka*, KP 1916, nr 117, s. 3.

charytatywną. Jej dokonania przy tak słabym zdrowiu były imponujące i, jak zaznaczyła Katarzyna Męczyńska, w jej życiu:

zmieściło się tyle najrozmaitszych działań, że trudno jej nie podziwiać: praca dziennikarska, wydawnicza i pisarska, nauczanie języka polskiego i historii, organizowanie ogródków i wakacji dla dzieci, wychowanie patriotyczne, wspieranie naukowych ambicji młodych kobiet, działalność w stowarzyszeniach kobiecych²⁵.

Helena Rzepecka urodziła się 24 maja 1863 r. w Poznaniu. Po ukończeniu szkół i uzyskaniu dyplomu nauczycielskiego *w domach najpoważniejszego obywatelstwa wielkopolskiego (...) wszczepiała w serca uczennic najlepsze tradycje patriotyczne*²⁶. Jednocześnie na łamach redagowanego przez siebie pisma rozpowszechniała artykuły poświęcone sprawom wychowania młodzieży, szkolnictwa i oświaty. Aktywnie działała w sekcji odczytowej Towarzystwa „Warty”²⁷, uczestnicząc w zebraniach i wiecach, wygłaszając odczyty o literaturze, historii polskiej, ale i o działalności kobiet. Jak zauważano:

Był to typ kobiety wyjątkowo inteligentnej i dzielnej pod każdym względem (...). Umysł posiadając na wskroś samodzielny, męski prawie i pełen inicjatywy, przystępowała do wszelkich zamierzeń z doskonałą świadomością celu, z gorącym umiłowaniem sprawy i energią nieprzeciętną²⁸.

Aktywnie włączyła się w ruch emancypacyjny kobiet. W 1899 r. wspólnie z Anielą Tułodziecką wzięła udział w Zjeździe Kobiet Polskich w Zakopanem, zwołanym z inicjatywy działaczek krakow-

²⁵ K. Męczyńska, op. cit., s. 88.

²⁶ L. Słowiński, *Z dziejów walki o tożsamość narodową pod pruskim zaborem. Działalność oświatowa i społeczna Heleny Rzepeckiej (1863–1916)*, „Kronika Miasta Poznania” 1994, nr 3/4, s. 438; Idem, *Działalność oświatowa i społeczna Heleny Rzepeckiej (1863–1916)* [w:] L. Słowiński, *Będziem Polakami: studia z dziejów edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1995, s. 127.

²⁷ Zb.SBR, Akta Towarzystwa Warta, sygn. 1034, Protokół z[e] zwyczajnego posiedzenia Towarzystwa „Warta” z dnia 2 października 1895, k. 15.

²⁸ *Śp. Helena Rzepecka*, KP 1916, nr 117, s. 3.

skich. Rzepecka wygłosiła na nim referat pt. *Obraz działalności kobiet w Poznaniu* przygotowany przez przewodniczącą „Warty” Tułodziecką²⁹.

10 maja 1908 r. na wiecu kobiet w Poznaniu, czwartym z kolei zorganizowanym przez „Wartę” w odpowiedzi na wprowadzenie ustawy o stowarzyszeniach, wygłosiła mowę zatytułowaną *Zadania Polki wobec dwóch naszych ustaw*³⁰. Rozpatrując regulacje prawne dyskryminujące rodaków, przypominała o obowiązkach i zadaniach stojących przed Polkami. Podkreślała konieczność trwania na wyznaczonym narodowym posterunku. Zwracała uwagę na unormowania zezwalające kobietom na działalność w organizacjach społeczno-politycznych. Zachęcała słuchaczki, by wstępowały do istniejących stowarzyszeń lub same je zakładały, *byśmy naprzód nabyły tej elementarnej podstawy, ku zrozumieniu rządzeń państwa, miasta i gminy, w której żyjemy*³¹.

Rzepecka weszła w skład komisji kursów społeczno-ekonomicznych³², w ramach której brała udział w prowincjonalnych kursach dla kobiet³³, uświadamiając Polkom nowe możliwości.

Wobec paragrafu językowego w ustawie o stowarzyszeniach i zebraniach powinny kobiety korzystać z tego, co przez tą ustawę zyskały. Mogą więc brać udział w zebraniach wyborczych i nawet przemawiać na nich. Mogą należeć do wszelkich stowarzyszeń, nawet politycznych. Tam wolno nam mówić po polsku. (...). Budźmy ducha narodowego³⁴.

Aktywność społeczno-polityczna nie była jedynym polem działalności Heleny. Z zaangażowaniem oddawała się pracy dzienni-

²⁹ *Zakopane – Zjazd*, KP 1899, nr 188, s. 3; nr 190, s. 3.

³⁰ *Walny wiec kobiet w Poznaniu*, „Dziennik Poznański” 1908, nr 109, s. 5; pełny tekst mowy zob. KP 1908, nr 112, s. 2-3, cz. 1; KP 1908, nr 113, s. 3, cz. 2.

³¹ *Mowa panny Heleny Rzepeckiej, cz. 2: Zadanie Polki wobec dwóch nowych ustaw wygłoszona na wiecu kobiet w dniu 10 maja*, „Głos Wielkopolanek” [GW] 1908, nr 9, s. 1-5.

³² *Pierwszy kurs społeczny dla kobiet*, GW 1908, nr 36, s. 2.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Słowa te wypowiedziała na walnym wiecu kobiet w Poznaniu 12 maja 1908 r. (zob. „Dziennik Poznański” 1908, nr 109, s. 5).

karskiej i literackiej. W latach 1910–1914 redagowała miesięcznik literacko-muzyczny „Śpiewak”, organ Związku Kół Śpiewaczych na Rzeszę Niemiecką, a od 1911 r. dodatek kulturalny do „Dziennika Poznańskiego” – „Literatura i Sztuka”. Pisywała do „Kuriera Poznańskiego”, krakowskiej „Straży Polskiej” i warszawskiego „Bluszczu”³⁵.

W trosce o patriotyczne wychowanie dziewcząt polskich otworzyła pensję dla panien. Wnioskując z listu jednej z uczennic, Heleny Rogalanki (1894–1948), praca pedagogiczna nie była jednak jej powołaniem. Stanowiła cenne źródło dochodu, gdyż nauka języka polskiego była odpłatna³⁶.

W 1911 r. ukazało się dzieło jej życia – dwutomowy, bogato ilustrowany podręcznik do nauki domowej *Ojczyzna w piśmie i pomnikach*³⁷. Jak zauważała w przedmowie: *Książka niniejsza pragnie pobudzić do pracy nad wykształceniem narodem – młodzieży i samoukom w części, chociaż zastąpić to, czego im niestety nie daje dzisiaj słowo nauczycielskiego wykładu*³⁸.

W Poznaniu wysoko ceniono jej dokonania publicystyczne, jak i polityczne. Stefan Cegielski twierdził, że *z nikim tak jak z nią, nie rozmawia się tak dobrze i zajmująco*³⁹. Jej działalność nie uszła uwadze niemieckiej policji. W policyjnych aktach odnotowano:

Helena Rzepecka stoi na tym samym gruncie politycznym, co jej brat. Podziela ona jego poglądy, włada zręcznie słowem mówionym i piśmem w prasie i na zebraniach. Jest tutaj znana jako energiczna i zdeterminowana agitatorka sprawy polskiej⁴⁰.

Zmarła 22 maja 1916 r. W nekrologu przypominano:

³⁵ L. Słowiński, *Z dziejów walki...*, op. cit., s. 444.

³⁶ K. Męczyńska, op. cit., s. 92-93. Kwartalny koszt nauki wynosił 25 marek.

³⁷ H. Rzepecka, *Ojczyzna w piśmie i pomnikach*, t. 2, Poznań 1911.

³⁸ Ibidem.

³⁹ P. Cegielska, *Przechadzki po mieście: z moich wspomnień*, Poznań 1997, s. 121.

⁴⁰ APP, Polizei Präsidium Posen [Prezydium Policji w Poznaniu], sygn. 3681, Helena Rzepecka.

Legła bojowniczką niestrudzona narodowego jutra. Rządziła duszą swą niezachwianą wiarą w siły własne narodu, swą niezłomną nadzieją wolności. Legła na posterunku w chwili przedświt⁴¹.

Niewiele wiemy o działalności w tym okresie żony dr. Felicjana Niegolewskiego Zofii Stanisławy Heleny z Jasieńskich. Wstępując do Ligi w 1899 r., miała 20 lat i była niedawno poślubioną małżonką (ślub odbył się 3 marca tego roku w Warszawie w parafii św. Aleksandra). Urodziła się 8 stycznia 1879 r.⁴² Jej obecność w Narodowej odnotowują wszystkie opracowania. Wspomagała działalność męża, o czym świadczy zarówno fakt wstąpienia do Ligi, jak i jej aktywność w Towarzystwie Naukowej Pomocy dla Dziewcząt⁴³. O jej czynnym udziale w pracach partii informowała prasa w nekrologu zmarłego 8 stycznia 1919 r. Felicjana, wspominając i o *dzielnej towarzyszcze*⁴⁴. Za odwagę i zaangażowanie została odznaczona Krzyżem Walecznych⁴⁵. Po śmierci męża w 1925 r. powtórnie wyszła za mąż za Mariana Kiniorskiego, endeckiego polityka, ziemianina, właściciela majątku w Suchodębie (powiat Kutno), w latach 1922–1927 senatora w sejmie II RP z ramienia Związku Ludowo-Narodowego. Zmarła w wieku 75 lat, 16 maja 1954 r. w Szczecinie⁴⁶.

Z działaczek Ligi bardziej znana jest Zofia Sokolnicka, posłanka do sejmu dwóch kadencji (1919 i 1922 r.). W chwili przystąpienia do organizacji miała 24 lata. Urodziła się 15 maja 1878 r.

⁴¹ *Ku uczczeniu śp. Heleny Rzepeckiej*, KP 1916, nr 118, s. 3.

⁴² Hasło: *Niegolewscy, h. Grzymała* [w:] *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku* [online], Kórnik–Poznań 2004, poz. 754 [Dostęp: 03.05.2017]. Dostępny w World Wide Web: <<http://teki.bkpan.poznan.pl/>>.

⁴³ Towarzystwo Przyjaciół Wzajemnego Pouczania się i Opieki nad Dziećmi „Warta” powstało 29 maja 1894 r. w Poznaniu. Z jednej strony była to jawna organizacja zajmująca się organizacją opieki nad ubogimi i upośledzonymi dziećmi z Poznania, z drugiej zaś na tajnych kompletach uczyła polskie dzieci historii i języka (zob. G. Wyder, *Z dziejów walki o tożsamość narodową – tajne stowarzyszenie Kobiet „Warta”* [w:] *Polacy – Niemcy – Pogranicze. Studia Historyczne*, red. nauk. G. Wyder, T. Nodzyński, Zielona Góra 2006, s. 183–200).

⁴⁴ *Śp. Felicjan Niegolewski*, KP 1919, nr 7, s. 3.

⁴⁵ *Marian Kiniorski* [w:] *Ziemiańskie polscy XX w. Słownik biograficzny*, t. 2, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1994, s. 93.

⁴⁶ *Ibidem*.

w Krakowie, w rodzinie ziemiańskiej o dużych tradycjach niepodległościowych. Jej biografowie dowodzą, że po ukończeniu pensji Wyższej Szkoły Żeńskiej A. Danyszówny w Poznaniu podjęła studia na Uniwersytecie Jagiellońskim⁴⁷. W Krakowie ukończyła również studia muzyczne⁴⁸, choć badania nie potwierdzają tego faktu. W zachowanych katalogach studentów Wydziału Filozoficznego (istniały wówczas dwa – filozoficzny i lekarski) Sokolnicka nie figuruje⁴⁹. Przymuszcza się w tym okresie uczęszczała na założone przez Adriana Baranieckiego Wyższe Kursy dla Kobiet, które *stanowiły rodzaj żeńskiego uniwersytetu w „miniaturze”*⁵⁰ i na które w kolejnych latach organizowała wyjazdy dziewcząt⁵¹. Kursy dawały kobietom wyższe wykształcenie humanistyczne i artystyczne, a ponadto, legitymując się świadectwem z pozytywnymi egzaminami, mogły pełnić funkcje prywatnych nauczycielek w zaborze pruskim⁵². Tam też prawdopodobnie Sokolnicka nawiązała pierwsze kontakty z działaczami endecji. Ewa Maj podaje, że studia filozoficzne odbyła na uniwersytecie we Lwowie⁵³. Po powrocie zajęła się nauczaniem, prowadząc z siostrami Lucyną i Marią oraz matką Stanisławą z Moszczeńskich w swym 12-pokojowym mieszkaniu przy ul. Ogrodowej 13 prywatne Gimnazjum Żeńskie. Witold Sokolnicki, wychowanek „trzech ciotek”, tak napisał o Zofii w swych pamiętnikach: *Niezależnie od pracy pedagogicznej Zosia zajmowała się czynnie polityką, należała do Naro-*

⁴⁷ Z. Kaczmarek, *Sokolnicka Zofia*, Wielkopolski Słownik Biograficzny [WSB], red. A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 1981, s. 682-683.

⁴⁸ Ibidem; *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki, W. Dzwonkowski, Warszawa 1928, s. 112.

⁴⁹ U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994, s. 92-93; zob. też: W. Molik, *Z badań nad studiami uniwersyteckimi Wielkopolanek na przełomie XIX i XX wieku [w:] Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, cz. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1992, s. 25-30.

⁵⁰ J. Kras, *Wyższe kursy dla kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1968–1924*, Kraków 1927, s. 108.

⁵¹ Ibidem, s. 109.

⁵² Ibidem, s. 110.

⁵³ E. Maj, *Wzorce aktywności kobiet w Narodowej Demokracji (1893–1939) [w:] Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016, s. 153.

dowej Demokracji, toteż miała częste kontakty z Dmowskim, który często bywał w „saloniku czerwonym” przy ul. Ogrodowej 13⁵⁴. Logicznym następstwem było jej wstąpienie do aktywizującej się w Poznaniu Ligi Narodowej⁵⁵. Podjęła również działalność w tajnej organizacji młodzieży gimnazjalnej i akademickiej w Towarzystwie Tomasza Zana.

Nieznany z nazwiska tajny informator policji, donosząc o organizacji i działalności tajnego związku, zauważył, że *powołano silną organizację, która objęła wszystkie prawie instytucje kształcące*⁵⁶. W jego ocenie najsilniejszym związkiem był poznański, który liczył około 120 członków. Informował też o organizacji uczennic, która miała nieco inny charakterze niż męska. Pisał:

Polskie zajęcia prowadzone są w godzinach popołudniowych przez polskie nauczycielki pod nazwą robótki ręczne. Tak to odbywa się u Danysza i Warnke. Do tych lekcji dopuszcza się jednak tylko bardziej uświadomione dziewczynki. Taka lekcja odbywa się przeważnie wtedy, kiedy w klasach nie ma innych zajęć, ale i w prywatnych mieszkaniach mają pensjonarki swoje godziny – na przykład u lekarza – dentysty Paleńskiego. Widziałem jak tam z polskimi księżmi szły regularnie w czwartek i poniedziałek Stanisława Szenic ze swoją młodszą siostrą i panna Man[n]. Ruchem tym kieruje panna Rzepecka i panny Sokolnickie⁵⁷.

Sokolnicka w wydanych już w niepodległej Polsce wspomnieniach napisała:

Przed 20 laty ścisłym złączona węzłem z Towarzystwa Tomasza Zana we współpracy z długim szeregiem kolejno po sobie działających zastępów młodzieży filareckiej i filomackiej, mam w umyśle

⁵⁴ Materiały Archiwum Rodziny Sokolnickich, *Pamiętnik Witolda Sokolnickiego*, s. 13 (zbiory autorki).

⁵⁵ Zb.SBR, sygn. 1375/I a, B. Chrzanowski, *Wspomnienie*, cz. 1, k. 167.

⁵⁶ B. Halczak, *Towarzystwo Tomasza Zana w latach 1899–1914*, Zielona Góra 1996, s. 84.

⁵⁷ Ibidem, s. 90.

i w sercu wyraźnie odbity obraz rozwoju i działalności tej organizacji oraz owoców jej misji⁵⁸.

W jej ocenie TTZ *w okresie niewoli podtrzymywało w nim [społeczeństwie] narodowego ducha, polską kulturę wewnętrzną i zewnętrzną w domach naszych, kulturę językową, znajomość i umiłowanie ojczystych dziejów, piśmiennictwa, tradycji, obyczajów. Ono wychowywało i dało spośród siebie społeczeństwu najlepszych i najdzielniejszych pracowników i szermierzy we wszystkich dziedzinach życia narodowego*⁵⁹. Podkreśliła, że członkowie Towarzystwa, studiując na niemieckich uniwersytetach, *promieniowali idee narodowe (...) wśród kolegów i polskiego wychodźstwa*⁶⁰. Z dumą zaznaczyła, że *nie zgubiła polska młodzież „złotego rogu”, który Opatrzność dała jej w rękę*⁶¹.

Od 1912 r. korzystała z pomocy Zetowców przy zabezpieczeniu bezpieczeństwa tajnych wykładów naukowych organizowanych i prowadzonych przez nią dla inteligencji Poznańskiego oraz zaproszonych na nie prelegentów. Wykłady odbywały się w Poznaniu, Gnieźnie i Inowrocławiu *przy bardzo licznych udziale inteligencji (...). Wykładali twórcy i krzewiciele polskiej nauki, przeważnie profesorowie wszechnicy jagiellońskiej i lwowskiej, lecz incognito na zewnątrz, gdyż policja pruska nie dopuszczała do Wielkopolski „obcokrajowców” Polaków*⁶². Młodzi członkowie Zetu pełnili wówczas tzw. straż bezpieczeństwa⁶³.

W 1904 r. była członkiem komitetu przygotowującego wiec kobiet polskich z okazji 10-lecia Towarzystwa Wzajemnego Poczucia i Opieki nad Dziećmi „Warta”. Był to jednocześnie protest wobec uroczystości obchodzonego przez Niemców jubileuszu powołania niemieckiej organizacji Hakata. We wrześniu 1905 r. weszła również w skład powstałej z inicjatywy działaczy endeckich orga-

⁵⁸ Z. Sokolnicka, *O pracy tajnej Towarzystwa Tomasza Zana pod jarzmem pruskim. Kilka wspomnień*, seria „Biblioteka Filomacka”, t. 3, Warszawa 1921.

⁵⁹ Ibidem, s. 57.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem, s. 59.

⁶² Ibidem, s. 60.

⁶³ Ibidem.

nizacji „Straż”. Razem z paniami Kapuścińską, Rzepecką i Tułodziecką podjęła pracę w sekcji kulturalnej⁶⁴.

Cały czas aktywnie działała w Towarzystwie Wzajemnego Pouczania i Opieki nad Dziećmi „Warta”, które prowadziło tajne nauczanie języka ojczystego i historii. Z racji posiadanych kwalifikacji włączała się w prace sekcji pedagogicznej⁶⁵, a przez pięć miesięcy (30 kwietnia – 24 września 1897 r.) była jej sekretarką⁶⁶. Wobec braku odpowiedniej literatury pedagogicznej opracowała, wraz z Marią Brownsford, podręcznik dla nauczycielek *Jak uczyć dzieci czytać i pisać po polsku*⁶⁷.

W czasie I wojny światowej, od 1915 r., pełniła funkcję łączniczki pomiędzy ośrodkiem poznańskim a powołaną w tym roku Centralną Agencją Polską w Lozannie, a następnie Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu⁶⁸. Wyjazdy Sokolnickiej do Szwajcarii były możliwe dzięki zezwoleniu policji na leczenie w klinice okulistycznej, gdyż groziła jej utrata wzroku. W ten sposób udało jej się wyjechać trzykrotnie⁶⁹.

Jednym z podstawowych zadań agencji lozańskiej było informowanie państw zachodnich o sprawie polskiej i rozwoju bieżących wypadków w kraju, co nie byłoby możliwe bez kontaktów z Polską. Informacje z Poznańskiego przekazywała m.in. Sokolnicka. Jako doświadczona emisariuszka przygotowywała innych emisariuszy. Bogdan Hulewicz w książce *Wielkie wczoraj w małym kręgu*, wspominając współpracę z Sokolnicką, napisał:

Kilkakrotnie wyjeżdżałem na urlopy okolicznościowe do Poznania. Za każdym razem przewoziłem instrukcje polskich czynników

⁶⁴ Zb.SBR, sygn. 1375/I a, B. Chrzanowski, *Wspomnienie*, cz. 1, k. 155-157.

⁶⁵ Zb.SBR, Akta Towarzystwa Warta, sygn. 1034.

⁶⁶ Ibidem, Protokół z „Pogadanki Pedagogicznej” odbytej dnia 30-go kwietnia [18]97 r. w „Czytelni dla Kobiet”.

⁶⁷ Zb.SBR, Brownsford Maria (21 III 1855 w Lubowiczkach pow. Gniezno – 29 X 1924 w Białczu); P. Cegielska, op. cit., s. 109; *Śp. Zofia Sokolnicka*, KP 1927, nr 94, s. 1.

⁶⁸ Z. Dworecki, *Poznańskie i Piłsudski*, Poznań 2008, s. 63.

⁶⁹ *Pamiętnik Witolda Sokolnickiego*, cyt. za: B. Serwatka, *Zofia Sokolnicka – nauczycielka i działaczka społeczna (1878–1927)*, praca mag., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1993, s. 64.

politycznych do Poznania i z Poznania do Koła Międzypartyjnego. Wszystkie nosiły charakter antyniemiecki, ale niczego pisemnego przy sobie nie miałem nigdy. Zofia Sokolnicka pilnowała mnie i egzaminowała, czy potrafię powtórzyć w Warszawie to, czego musiałem nauczyć się na pamięć w Poznaniu⁷⁰.

Jej niezwykła umiejętność pamięciowego opanowywania zaszyfrowanych wiadomości stała się wręcz przysłowiowa. Musiała się tego nauczyć zmuszona względami bezpieczeństwa, albowiem wraz z całą rodziną znajdowała się pod ścisłym nadzorem policji, o czym świadczy wyciąg z aktów personalnych policji pruskiej⁷¹. W artykule prasowym *Alfabet Zofii Sokolnickiej*, opublikowanym w dziesięciolecie odzyskania przez Polskę niepodległości, oddając atmosferę tamtych dni, pisano:

Listopad. W czerwonym saloniku pań Sokolnickich zgromadziło się kilka kobiet. Jest późny wieczór, drzwi dobrze zamknięte. „Koło” konspirantek radzi cicho, zgodnie, pilnie. Panie Wrzesińska, Rydlewska, Brzeska, Kapuścińska i kilka innych. (...) W gabinecie pana Wrzesińskiego nad maszyną do pisania pochylają się zapatrzone w trudny do odcyfrowania rękopis panie Wrzesińska i Brzeska. (...) Nici tajne, nici subtelne, nici cudownie, mądrze powiązane łączą daleką Lozannę z Poznaniem. Panie Wrzesińska i Brzeska układają tajny alfabet, kombinują, poprawiają, przepisują. A potem odbywa się lekcja. To panna Sokolnicka uczy się na pamięć alfabetu, tajnego szyfru, z pomocą którego pośle listy z Szwajcarii do Poznania do matki, do siostry. Gdzieś tam daleko myślą i pracują Dmowski, Seyda i inni, a tu na miejscu współdziałają z nimi anonimowo mało komu znane panie⁷².

⁷⁰ B. Hulewicz, *Wielkie wczoraj w małym kręgu*, Warszawa 1968, s. 98.

⁷¹ Z *Archiwum Zofii Sokolnickiej. W dziesięciolecie Traktatu Wersalskiego*, KP 1929, nr 294, s. 7 [w tłumaczeniu własnym: „Wobec pani Stanisławy Sokolnickiej, jak i panien Lucyny i Zofii Sokolnickiej, zamieszkałych tu, ul. Ogrodowa 13, ostatnio w Lozannie (Szwajcaria) hotel Montreux, wprowadza się rewizję wszelkich przesyłek prasowych, ponieważ są podejrzwane o wrogą działalność. Prosi się Dyrekcję Cesarskiej Poczty Głównej, aby powiadomiła urzędy pocztowe i przesyłała tutejszej policji zarekwirowane rzeczy. Prezydium Policji, Oddział Specjalny”].

⁷² *Alfabet Zofii Sokolnickiej*, KP 1928, nr 518, s. 7.

O działalności partyjnej współpracujących z Sokolnicką kobiet literatura przedmiotu, jak i zachowane materiały źródłowe nie wspominają, ale prawdopodobnie sympatyzowały z partią i jej działaniami. Wtajemniczone w konspiracyjną pracę grono kobiet nie było jednak bezimienne. Były to wybitne działaczki zasłużonego także na polu politycznym Towarzystwa „Warta”.

Wyuczone raporty Sokolnicka „przewoziła” przez granicę. W przekazie jej podróży opisywano:

Pociąg sanitarny francuski na dworcu „Cesarskim”. Panna Sokolnicka wciśnięta w tę gromadę żegnającego tłumu. Całą noc poprzednio pracowała, uczyła się na pamięć wieści przeróżnych (...), papiery ukryte na piersi p. Sokolnickiej, w razie niebezpieczeństwa zniszczy je, ale... może się uda. Personel sanitarny raz jeszcze kontroluje cały pociąg (...). Panna Sokolnicka w ostatniej chwili nieopstrzeżona przez Francuzów ukryje się w pewnej ubikacji i przejdzie!⁷³.

Zwrotne doniesienia przychodziły do Poznania na kartkach pocztowych z pozornie niewinną treścią.

W czasie gdy Sokolnicka przewoziła meldunki do Szwajcarii, „koło lozańskie” – jak nazwano jej współtowarzyszki – pracowało nad uproszczeniem złożonego tajnego alfabetu. W momencie wybuchu powstania wielkopolskiego na przełomie 1918/1919 r. przewoziła przez front i zrewolucjonizowane Niemcy najnowsze wieści dla Komitetu Narodowego Polskiego⁷⁴. Kolejne miesiące przyniosły jednak zmianę sytuacji politycznej i dalsze prace nad alfabetem straciły rację bytu. Zespół się rozwiązał, ale dynamicznie następujące zmiany w momencie zakończenia wojny nie były końcem jej działalności politycznej. Kontynuowała ją już w nowych realiach, jawnie. 17 listopada 1918 r., w kilka dni po podpi-

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ K. Dembski, *Wielkopolska w początkach II Rzeczypospolitej. Zagadnienia prawnoustrojowe*, Poznań 1972, s. 96.

saniu aktu zakończenia wojny, zwołano masowy wiec kobiet, który uznano za *początek pracy politycznej w odrodzonej Ojczyźnie*⁷⁵.

Od 3 do 5 grudnia 1918 r. w Poznaniu odbywały się obrady Polskiego Sejmu Dzielniceowego. Sokolnicka aktywnie włączyła się zarówno w prace przygotowujące, jak również wzięła w nim udział jako delegatka (jedna ze 141 posłanek) z okręgu poznańskiego⁷⁶. Weszła w skład Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu⁷⁷, gdzie pełniła funkcję przewodniczącej Komisji dla Szkolnictwa Średniego Żeńskiego Wydziału Szkolnego NRL oraz członka Komisji Szkolnej Rady Ludowej miasta Poznania.

W 1919 r. przebywała w Paryżu i weszła w skład grupy ekspertów, z pomocy których korzystał Komitet Narodowy Polski i polska delegacja w czasie konferencji pokojowej⁷⁸. W jednym z (zaszyfrowanych) listów przesłanych z Paryża w styczniu 1919 r. pisała:

Miałam już pośrednią sposobność wzięcia w obronę (przemawiania za) naszą sprawę przed Wilsonem, któremu prześle się jutro materiał odnośny przez jego pełnomocników.

Cieszę się bardzo z zobaczenia się jeszcze z prezydentem Francji, który wyjeżdża już za kilka dni. Co słyhać w Polsce? Jaki jest ogólny stan w Niemczech? Trzeba starannie pielegnować ogólny stan naszej sprawy (...) itd. Pisane w Paryżu w styczniu r[oku] 1919⁷⁹.

W czasie wojny o wschodnie granice Polski zainicjowała utworzenie Komitetu niesienia pomocy dla Lwowa, Wilna i Kresów Wschodnich, a w 1920 r., podczas najazdu bolszewickiego, Narodową Służbę Kobiet w Poznaniu i Warszawie. Brała również aktywny udział w pracach plebiscytowych na Górnym Śląsku, dołączyła przez kilka miesięcy dojeżdżając z Warszawy.

⁷⁵ M.H. Lebińska, *Dziesięciolecie pracy politycznej kobiet w Wielkopolsce*, KP 1928, nr 518, s. 8.

⁷⁶ *Dziennik Polskiego Sejmu Dzielniceowego w Poznaniu, w grudniu 1918*, aneks: *Spis delegatów wszystkich dzielnic zaboru pruskiego*, Poznań 1918, s. 136.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 91-93.

⁷⁸ K. Dembski, *op. cit.*, s. 96 i n.

⁷⁹ *Z Archiwum Zofii Sokolnickiej...*, *op. cit.*, s. 7.

W listopadzie 1918 r. wraz z grupą przyszłych parlamentarzystek założyła Narodową Organizację Kobiet. Zgodnie ze statutem organizacja obejmowała swym zasięgiem całą Polskę, zakładano *całkowite równouprawnienie kobiety w ustawach i w życiu*⁸⁰. Sokolnicka była dwukrotnie wybierana do parlamentu z Poznania z ramienia Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i Narodowej Demokracji⁸¹ – w 1919 r. na Sejm Ustawodawczy i w 1922 r. na Sejm I kadencji. Pracowała w kilku komisjach: oświatowej, opieki społecznej, administracyjnej oraz emigracyjnej⁸². Na forum Izby wystąpiła dziewiętnaście razy, przedstawiła czternaście interpelacji i dwanaście wniosków⁸³.

W *Zarysie sprawozdania za lata 1919–1927* informującym o działalności posłanek Narodowej Organizacji Kobiet, podsumowując działalność poselską Sokolnickiej, zapisano:

Zawsze pełna skromności i gotowa do każdej pracy przyjęła mandat poselski, nie jako godność i wywyższenie, ale jako odpowiedzialny obowiązek do spełnienia. Była ona w Sejmie Ustawodawczym, jak również i w drugim jedną z najbardziej pracowitych, a zarazem najbardziej w cień usuwających swą osobę posłanek, zajęta pracą w Komisji Oświatowej i Spraw Zagranicznych. Była ona wybitną znawczynią spraw i stosunków wielkopolskich i wiedzą swą oraz pracą przyczyniała się w wysokim stopniu do wzmocnienia podstaw państwowości polskiej⁸⁴.

⁸⁰ *Statut Stowarzyszenia: Narodowa Organizacja Kobiet*, Warszawa 1921, zob. art. 1 i 2 a,d.

⁸¹ *Parlament Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 112; *Kobieta w Sejmie: działalność posłanek Narodowej Organizacji Kobiet. Zarys sprawozdania za lata 1919–1927*, Warszawa 1928, s. 8-11; T. Rzepecki, W. Rzepecki, *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923, s. 250-251.

⁸² Z. Sokolnicka, *Aneks – parlamentarzystki Drugiej Rzeczypospolitej* [online] [Dostęp: 31.08.2006]. Dostępny w World Wide Web: <<http://kronika.sejm.gov.pl>> (tu wyszczególniono daty i tematy jej wystąpień).

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Kobieta w Sejmie...*, op. cit., s. 10-11.

Zmarła 27 lutego 1927 r. w Poznaniu. Nie założyła rodziny. W artykule opublikowanym z okazji dziesięciolecia traktatu wersalskiego, wspominając Sokolnicką, spostrzeżono:

Wśród tych, którzy przygotowali niepodległość Polski, złotemi głoskami jaśnieć będzie po wszystkie czasy imię kobiety – Wielkopolanki, zgasłej już po trudach długiego dnia roboczego: Zofji Sokolnickiej!⁸⁵.

W 1933 r. została pośmiertnie odznaczona Krzyżem Niepodległości. Jak zapisano w uzasadnieniu: *Za wybitne zasługi w organizowaniu tajnego szkolnictwa, strajków szkolnych i harcerstwa w okresie powstańczym*⁸⁶. W 1948 r. jej prochy przeniesiono na Cmentarz Zasłużonych na Wzgórzu św. Wojciecha, gdzie spoczywają do dnia dzisiejszego. W 1973 r. Rada Narodowa Poznania jedną z ulic w dzielnicy Podolany nazwała jej imieniem.

Działacze Ligi weszli do wszelkich instytucji oraz organizacji politycznych, które powstawały w zaborze pruskim. Z coraz większym zaangażowaniem uczestniczyły w nich także kobiety⁸⁷. Jak zauważył Jakóbczyk, podejmowane działania doprowadziły do przemian w świadomości narodowej wielkopolskiego społeczeństwa i transpozycji dawnego ustroju feudalnego w nowoczesny naród⁸⁸, o czym świadczyć może masowy udział w zwycięskim zrywie niepodległościowym – w powstaniu wielkopolskim⁸⁹.

⁸⁵ *Z archiwum Zofji Sokolnickiej...*, op. cit., s. 7.

⁸⁶ Centralne Archiwum Wojskowe, Akta personalne: Zofia Sokolnicka, KN 25.07.1933.

⁸⁷ Zob. G. Wyder, *Żeński ruch skautowski w Poznańskim w relacjach jego organizatorek i uczestniczek w latach 1912–1918*, „*Studia Zachodnie*” 2011, t. 13, s. 165–182.

⁸⁸ W. Jakóbczyk, *Sytuacja społeczno-polityczna w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Wydarzenia wrzesińskie w roku 1901*, red. Z. Grot, Poznań 1964, s. 41.

⁸⁹ G. Wyder, *Pamięć o Powstaniu Wielkopolskim w relacjach jego uczestniczek* [w:] *Pamięć historyczna kobiet*, red. M. Przeniosło, K. Sierakowska, Kielce 2009, s. 39–52; Eadem, *Szli wtedy wszyscy... Powstanie Wielkopolskie w przekazach jego uczestniczek*, „*Kronika Miasta Poznania*” 2011, nr 1, s. 97–110.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta betreffend den „Goniec Wielkopolski”, Wycinki prasowe Polizei Präsidium, sygn. 7266.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Polizei Präsidium Posen [Prezydium Policji w Poznaniu], sygn. 3681: Zofia Rzepecka.
- Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu, Spuścizna prof. Z. Wojciechowskiego. Notatki Mariana Seydy dla Zygmunta Wojciechowskiego do pracy o historii Ligi Narodowej, spisane w r. 1932, sygn. P.III-8, odpis.
- Archiwum Zarządu Okręgowego ZBOWiD w Poznaniu, sygn. 800, L. Gomolec, *Przygotowania do powstania wielkopolskiego*.
- Centralne Archiwum Wojskowe, Akta personalne: Zofia Sokolnicka, KN 25.07.1933.
- Materiały Archiwum Rodziny Sokolnickich, *Pamiętnik Witolda Sokolnickiego*, mps.
- Zbiory Specjalne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Akta Towarzystwa Warta, Protokół z[e] zwyczajnego posiedzenia Towarzystwa „Warta” z dnia 2 października 1895, sygn. 1034.
- Zbiory Specjalne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Akta Towarzystwa Warta, Protokół z „Pogadanki Pedagogicznej” odbytej dnia 30-go kwietnia [18]97 r. w „Czytelni dla Kobiet”, sygn. 1034.
- Zbiory Specjalne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Bernard Chrzanowski, *Z Towarzystwa Czytelni Ludowych*, „Pamiętniki”, cz. 1, sygn. 1375/e-IV.
- Zbiory Specjalne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Bernard Chrzanowski, *Wspomnienie*, cz. 1, sygn. 1375/Ia.
- Zbiory Specjalne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, Brownsford Maria (21 III 1855 w Lubowiczkach pow. Gniezno – 29 X 1924 w Białczu).

Źródła drukowane

- Cegielska Paulina, *Przechadzki po mieście: z moich wspomnień*, oprac. i wstęp Przemysław Matusik, seria: „Biblioteka Kroniki Miasta Poznania”, Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 1997, ISBN 8390833611.
- Dmowski Roman, *Myśli nowoczesnego Polaka*, wyd. 12, popr. uzup., Wrocław: Wydawnictwo Nortom, 2002, ISBN 83-85829-14-8.

- Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu, w grudniu 1918.*
Aneks: *Spis delegatów wszystkich dzielnic zaboru pruskiego*, Poznań: Drukarnia i Księgarnia Św. Wojciecha, 1918.
- Kobieta w Sejmie: działalność posłanek Narodowej Organizacji Kobiet: zarys sprawozdania za lata 1919–1927*, Warszawa: Nakład Narodowej Organizacji Kobiet, 1928.
- Kozicki Stanisław, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn: Myśl Polska, 1964.
- Kozicki Stanisław, *Pamiętnik 1876–1939*, oprac., przedmowa i przypisy Marian Mroczo, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2009, ISBN 979-83-7467-014-2.
- Sokolnicka Zofia, *O pracy tajnej Towarzystwa Tomasza Zana pod jarzmem pruskim. Kilka wspomnień*, seria: „Biblioteka Filomacka”, t. 3, Warszawa 1921.

Źródła prasowe

- Alfabet Zofii Sokolnickiej*, „Kurier Poznański” 1928, nr 518.
- Klementowski, ks., *Śp. Romana z Gex’sów Rzepecka*, „Kurier Poznański” 1918, nr 72.
- Ku uczczeniu śp. Heleny Rzepeckiej*, „Kurier Poznański” 1916, nr 118.
- Lebińska M.H., *Dziesięciolecie pracy politycznej kobiet w Wielkopolsce*, „Kurier Poznański” 1928, nr 518.
- Mowa panny Heleny Rzepeckiej, cz. 2: Zadanie Polki wobec dwóch nowych ustaw*, „Głos Wielkopolanek” 1908, nr 9.
- Pierwszy kurs społeczny dla kobiet*, „Głos Wielkopolanek” 1908, nr 36.
- [Senior] A., [Dmowski Roman], *Początki nowoczesnego obozu narodowego w Polsce*, „Myśl Narodowa” 1936, nr 47.
- Sprawozdanie z działalności Ligi w r. 1895/1896*, „Niepodległość” 1933, t. 7.
- Sprawozdanie z działalności Ligi Narodowej od 1 lipca 1903 do 1 lipca 1904*, „Niepodległość” 1934, t. 10.
- Sprawozdanie za rok 1900–1901*, „Niepodległość” (styczeń 1934 – czerwiec 1934), t. 9.
- Śp. Felicjan Niegolewski*, „Kurier Poznański” 1919, nr 7.
- Śp. Helena Rzepecka*, „Kurier Poznański” 1916, nr 117.
- Śp. Zofia Sokolnicka*, „Kurier Poznański” 1927, nr 94.
- Walny wiec kobiet w Poznaniu, cz. 1*, „Kurier Poznański” 1908, nr 112; *cz. 2*, „Kurier Poznański” 1908, nr 113.
- Walny wiec kobiet w Poznaniu, 12 maja 1908 r.*, „Dziennik Poznański” 1908, nr 109.

Z *Archiwum Zofii Sokolnickiej. W dziesięciolecie Traktatu Wersalskiego*, „Kurier Poznański” 1929, nr 294.
Zakopane – Zjazd, „Kurier Poznański” 1899, nr 188; „Kurier Poznański” 1899, nr 190.

Zasoby internetowe

Sokolnicka Zofia, *Aneks – parlamentarzystki Drugiej Rzeczypospolitej* [Dostęp: 31.08.2006]. Dostępny w World Wide Web: <<http://kronika.sejm.gov.pl>>.
Hasło: *Niegolewscy, h. Grzymała* [w:] *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku*, Kórnik–Poznań 2004 [Dostęp: 03.05.2017]. Dostępny w World Wide Web: <<http://teki.bkpan.poznan.pl/>>.

Opracowania

Czyżowski Tadeusz, *Wincenty. Lutosławski (1863–1954)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
Dembski Krzysztof, *Wielkopolska w początkach II Rzeczypospolitej, Zagadnienia prawnoustrojowe*, Poznań 1972.
Dworecki Zbigniew, *Poznańskie i Piłsudski*, seria: „Wielkopolska”, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008, ISBN 9788371774850.
Halczak Bohdan, *Towarzystwo Tomasza Zana w latach 1899–1914*, Zielona Góra: WSP, 1996, ISBN 838683207X.
Hulewicz Bohdan, *Wielkie wczoraj w małym kręgu*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1968.
Jakóbczyk Witold, *Prasa w Wielkopolsce (1859–1918)* [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918. Historia prasy polskiej*, red. Jerzy Łojek, Warszawa: PWN, 1976.
Jakóbczyk Witold, *Sytuacja społeczno-polityczna w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Wydarzenia wrzesińskie w roku 1901*, red. Zdzisław Grot, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1964.
Kaczmarek Zygmunt, *Sokolnicka Zofia* [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, red. Antoni Gąsiorowski, Warszawa–Poznań: PWN, 1981.
Karwat Janusz, *Od idei do czynu: myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002, ISBN 8371770855.
Kras Janina, *Wyższe kursy dla kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1968–1924*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1927.

- Łukomski Grzegorz, *Bernard Chrzanowski (1861–1944): biografia Polaka zachodniokresowego*, Poznań–Opalenica: Opalgraf, 2005, ISBN 8392051193.
- Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016, ISBN: 788394616625.
- Marczewski Jerzy, *Narodowa Demokracja w Poznańskim 1900–1914*, Warszawa: PWN, 1967.
- Marian Kiniorski [w:] *Ziemiańskie polscy XX w. Słownik biograficzny*, t. 2, red. Janina Leskiewiczowa, Warszawa 1994.
- Męczyńska Katarzyna, *Romana Rzepecka, jej córki i gosposia*, „Kronika Miasta Poznania” 2011, nr 1.
- Molik Witold, *Z badań nad studiami uniwersyteckimi Wielkopolanek na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, cz. 2, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, Warszawa: DIG, 1992, ISBN 8385490248.
- Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. Henryk Mościcki, Włodzimierz Dzwonkowski, Warszawa: Wyd. Lucjan Złotnicki, 1928.
- Perkowska Urszula, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków: Secesja, 1994, ISBN 8386077514.
- Rzepecka Helena, *Ojczyzna w piśmie i pomnikach*, t. 2, Poznań: Drukarnia „Dziennika Poznańskiego”, 1911.
- Serwatka Bernadeta, *Zofia Sokolnicka – nauczycielka i działaczka społeczna (1878–1927)*, praca mag., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1993.
- Słowiński Lech, *Działalność oświatowa i społeczna Heleny Rzepeckiej (1863–1916)* [w:] Lech Słowiński, *Będziem Polakami: studia z dziejów edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1995.
- Słowiński Lech, *Helena Rzepecka* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992–1993.
- Słowiński Lech, *Z dziejów walki o tożsamość narodową pod pruskim zaborem. Działalność oświatowa i społeczna Heleny Rzepeckiej (1863–1916)*, „Kronika Miasta Poznania” 1994, nr 3/4.
- Trzeciakowski Lech, *Pod pruskim zaborem 1850–1918*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1973.
- Wyder Grażyna, *Pamięć o Powstaniu Wielkopolskim w relacjach jego uczestniczek* [w:] *Pamięć historyczna kobiet*, red. Marek Przeniosło,

Katarzyna Sierakowska, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2009.

Wyder Grażyna, *Z dziejów walki o tożsamość narodową – tajne stowarzyszenie Kobiet „Warta” [w:] Polacy – Niemcy – Pogranicze. Studia Historyczne*, red. Grażyna Wyder, Tomasz Nodzyński, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2006.

Publicystyka prasowa

Wyder Grażyna, *Szli wtedy wszyscy... Powstanie wielkopolskie w przekazach jego uczestniczek*, „Kronika Miasta Poznania” 2011, nr 1.

Wyder Grażyna, *Żeński ruch skautowski w Poznańskim w relacjach jego organizatorek i uczestniczek w latach 1912–1918*, „Studia Zachodnie” 2011, t. 13, ISSN 1428-0663.